

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

دوره ۱۳، شماره ۲ (پیاپی ۲۵)، صفحات: ۳۱-۴۴

مقاله علمی ترویجی

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین فام منسوب به کاشان کاخ اختصاصی نیاوران بر اساس نظریه سبک‌شناسی سفال زرین فام الیور واتسون

اسماعیل نصری*

احمد صالحی کاخکی**

چکیده

سفالینه‌های زرین فام از جمله آثار سفالی در ایران است که در طی سده‌های ششم و هفتم هجری قمری در مراکز مختلفی در شهرهای کاشان، ری، ساوه، سلطان‌آباد و تخت سلیمان تولید شده‌اند. این آثار دارای فرم‌های مختلفی هستند. عدم تاریخ‌گذاری دقیق و مبهم بودن مکان ساخت از جمله عواملی است که همواره درک چنین آثاری را با دشواری همراه کرده است. این مقاله بر آن است که گاه‌نگاری تنگ زرین فام موجود در کاخ اختصاصی مجموعه فرهنگی - تاریخی نیاوران را با رویکرد تطبیقی و انجام مطالعات کتابخانه‌ای مطالعه و تبیین کند. روش انجام این پژوهش، توصیفی تاریخی است و گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته و اهدافی همچون دستیابی به تاریخ دقیق‌تر، شناسایی محل ساخت و درک سبک تولیدی برای این تنگ را دنبال می‌کند. از این رو نخست، این ظرف مستندنگاری و سپس به توصیف اجزا و شناسایی نقش مایه‌ها پرداخته شده است. پس از آن از طریق مطالعه تطبیقی با آثار تاریخ‌دار، با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و با تکیه بر چهارچوب سبک‌شناسی^۱ الیور واتسون^۲، تاریخ‌گذاری و مکان ساخت این اثر واکاوی

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین فام منسوب به کاشان کاخ...

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، نویسنده مسئول /

esmaienasri@gmail.com

** دانشیار باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان / Salehi.k.a@au.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۹/۶/۱۳ تاریخ پذیرش: ۹۹/۹/۲۰

شده است. از این رو سه پرسش اصلی این پژوهش از این قرار است که تنگ زرین فام (صراحی) کاخ موزه نیاوران مربوط به چه مقطع زمانی است؟ مرکز ساخت آن کجا بوده است و بر اساس کدام یک از سبک‌های شناخته شده تولید سفال زرین فام ساخته شده است؟ نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که محل تولید این تنگ کاشان بوده و در اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری قمری بر اساس سبک درشت‌نقش^۳ تولید شده است.

کلیدواژه‌ها: سفال زرین فام، کاشان، کاخ موزه نیاوران، تاریخ‌گذاری، مرکز ساخت.

۱. مقدمه

در طبقه‌بندی سفالینه‌های دوران اسلامی یکی از مهم‌ترین ابداعات و نوآوری‌ها، پیدایش سفالینه موسوم به زرین فام است. تکنیک زرین فام که از جذاب‌ترین شیوه‌های تزیین در تاریخ سفالگری دوران اسلامی محسوب می‌شود، از حدود قرون سوم و چهارم هجری قمری در عرصه سفالگری متداول بوده لیکن در حدود سده‌های ششم و هفتم هجری قمری به صورت گسترده‌ای در شهرهای کاشان، ری، ساوه، سلطان‌آباد و تخت‌سلیمان رواج یافته است که پیش از آن کمتر به چشم می‌خورد. اما بی‌شک در میان مراکز تولیدکننده سفال زرین فام، کاشان به‌عنوان مهم‌ترین مرکز سفال‌سازی دوران میانه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ به نحوی که سفالینه‌های زرین فام تولیدشده در این شهر دارای سبکی خاص و منحصر به فرد بوده است. ظروف زرین فام کاشان دارای موضوعات تزیینی متنوع و همچنین فرم‌ها و اشکال گوناگون است. از این میان، صراحی‌ها به‌رغم تعداد اندک آن‌ها، جایگاه مهمی را به خود اختصاص می‌دهند. گاه‌نگاری^۴ صحیح این آثار اغلب با دشواری همراه است؛ زیرا در اغلب آن‌ها تاریخ ساخت و محل تولید مشخص نیست. تنگ زرین فام موجود در کاخ اختصاصی مجموعه نیاوران از جمله این آثار است. تاریخ‌گذاری درست و مکان ساخت این اثر، تا حدود زیادی به جهت خرید آن از مجموعه‌داران خصوصی مبهم بوده و به همین سبب، موضوع این پژوهش قرار گرفته است. از این رو تحقیق حاضر نخستین گام در راه مطالعه و شناخت این تنگ زرین فام است که می‌تواند به شناخت ما از این اثر یاری رساند؛ از این رو مستندنگاری آن لازم و ضروری است. بنابراین آگاهی از زمان و مکان ساخت این اثر و شناخت شیوه سبک‌شناسی آن در زمره اهداف این پژوهش قرار دارند. لذا مهم‌ترین‌های پرسش‌های مطرح شده این است که تنگ زرین فام کاخ موزه نیاوران در چه مقطع زمانی و در کدام مرکز تولید سفال‌های زرین فام ساخته شده است؟ همچنین این سؤال که تنگ مذکور مربوط به

کدام سبک از نقاشی زرین فام است، دیگر پرسش مد نظر این پژوهش به شمار می‌آید. این مطالعه بر آن است تا ضمن مطالعه تطبیقی، تنگ مورد پژوهش با نمونه‌های مشابه شناسنامه‌دار در موزه‌های معتبر داخلی و خارجی، با تکیه بر روش سبک‌شناسی واتسون در کتاب *سفال زرین فام ایرانی* (واتسون، ۱۳۸۲)، به درک تاریخ‌گذاری و مکان ساخت صحیح این اثر نائل آید. بر این اساس مقاله حاضر برای نیل به گاه‌نگاری درست، ابتدا به توصیف نقش‌مایه‌های این اثر و شرح آن‌ها می‌پردازد و پس از آن از طریق بررسی و مطالعه تطبیقی با فرم‌های مشابه متداول در این دوره با استفاده از جدول مقایسه‌ای، و در پی آن با تحلیل، بحث و ارزیابی با صحنه‌ها و موضوعات سبک‌شناسی ارائه‌شده از سوی واتسون، تاریخ‌گذاری این شیء را مورد بازنگری قرار می‌دهد.

۱-۱. روش پژوهش

روش انجام این پژوهش توصیفی تاریخی است. صُراحی زرین فام مربوط به دوره اسلامی واقع در کاخ اختصاصی مجموعه نیاوران در آغاز مستندنگاری شده و سپس با رویکرد تطبیقی با نمونه‌های شناسنامه‌دار در موزه‌های معتبر داخلی و وب‌سایت‌های خارجی و انجام مطالعات کتابخانه‌ای بر اساس شیوه سبک‌شناسی الیور واتسون تاریخ‌گذاری شده است.

۲-۱. پیشینه پژوهش

سفال زرین فام از جمله موضوعات خاص باستان‌شناسی دوران اسلامی است که به تعداد زیاد در رساله‌ها، کتب و مقالات مورد پژوهش قرار گرفته است. محمد بن ابی‌البرکات جواهری نیشابوری (۱۳۸۳)، ابوالقاسم عبدالله کاشانی (۱۳۸۶)، چیپریانو پیکلوپاسو^۵ (۱۹۸۰) و ناصر خسرو (۱۳۸۷) از جمله افرادی هستند که در سده‌های میانی اسلامی، در بخشی‌هایی از فصول کتب خویش به موضوع اشیاء زرین فام پرداخته‌اند. در مطالعات دو سده اخیر نیز پژوهشگرانی همچون اسمیت (۱۹۸۵)، آلن (۱۹۷۳) و محققان ایرانی مانند متین (۱۳۶۹)، رحیمی (۱۳۸۲)، نیستانی و روح‌فر (۱۳۸۹)، محمدزاده میانجی و قصاعی (۱۳۹۰) در زمینه شیوه‌های ساخت زرین فام، به مطالعه و تحقیق پرداخته‌اند. علاوه بر روش ساخت، آنچه در زمینه سبک تولیدی این سفال‌ها مطرح است، نخستین پژوهش و معرفی جامع در زمینه سبک تولیدی آثار زرین فام را اتینگهاوزن در قالب مطالعه و بررسی آثار سبک کاشان انجام داد (Ettinghausen, 1936). پس از وی، پوپ نیز طبقه‌بندی مشخصی را برای این نوع سفال‌ها با توجه به تکنیک تزئین و سبک هنری ارائه کرد (پوپ، ۱۳۸۷). دیگر پژوهشگران نیز با پیروی

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین فام منسوب به کاشان کاخ...

از طبقه‌بندی او با ارائه طبقه‌بندی جدید، بخشی از کتب سفال اسلامی را به مطالعه و تحلیل این‌گونه سفالینه‌ها اختصاص دادند (Fehravari, 1973). ماسون نیز با رویکردی متفاوت به بررسی سفال زرین‌فام کشورهای مختلف از جمله عراق، مصر، سوریه و ایران پرداخت (Mason, 2004). قوچانی (۱۳۷۳) نیز اشعار و کتیبه‌های این سفالینه‌ها و بهرامی (Bahrami, 1949) نقوش آن‌ها را موضوع پژوهش خود قرار دادند. در سال‌های اخیر نیز روح‌فر (۱۳۸۸) و نیکخواه (۱۳۹۳) در رساله دکتری خود به پژوهش خاستگاه و روش ساخت سفال زرین‌فام پرداخته‌اند. به‌رغم مطالعات صورت‌گرفته، از جدیدترین و معتبرترین کارهای خوب انجام‌شده در این زمینه، کتاب *سفال زرین‌فام/ ایرانی از البور واتسون*^۶ (۱۳۸۲) است که در آن با ارائه طبقه‌بندی جدید، دسته‌بندی نوینی درباره سفال‌های زرین‌فام ایران تحت عنوان سه سبک درشت‌نقش، ریزنقش و کاشان ارائه نموده و در نتیجه، اطلاعات خوبی در زمینه این نوع سفال در اختیار محققان گذاشته است. از این‌رو از آنجا که تحقیقی جامع در خصوص تنگ زرین‌فام مورد پژوهش وجود ندارد، برای مسجّل شدن محل و زمان تولید این تنگ، بر اساس سه نظریه یا شیوه سبک‌شناسی واتسون در این مقاله به این اثر پرداخته شده است.

۲. سفال زرین‌فام

زرین‌فام^۷ معادل لوستر^۸ است و درباره وجه تسمیه آن نظریات مختلفی ارائه شده است. در *لغت‌نامه دهخدا [زر ری]* (ص مرکب) به رنگ زر-طلایی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دلایل نام‌گذاری مطرح شده است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱). ذیل زرین‌فام). در فرهنگ لغت آکسفورد به معانی شفاف، درخشان و روشن ترجمه شده است (Hornby, 1999: 703). ادوارد لوسی اسمیت در فرهنگ اصطلاحات هنری از آن به‌عنوان درخشانده و براق نام می‌برد (اوسی اسمیت، ۱۳۹۰: ۲۶۹). علاوه بر این، ناصر خسرو در سده پنجم هجری قمری از این ظروف با نام ظروف بوقلمون رنگ (ناصر خسرو، ۱۳۸۷: ۹۳) و ابوالقاسم عبدالله کاشانی در کتاب *عرایس الجواهر و نفایس الاطایب* به نام غضاره یاد کرده است (کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۳۸). مطابق با این تعاریف، زرین‌فام گونه‌ای سرامیک است و از لایه‌ای شامل نانوذرات فلزی مس و نقره روی لعاب سفید مات با پایه سیلیسی ساخته شده است (Pradell, 2008: 123-128). سفال زرین‌فام از مهم‌ترین گونه‌های سفالینه با نقاشی روی لعاب است که موجب تغییرات تاریخی و پیدایش توانایی‌های تازه‌ای در دنیای سفالگری و سرامیک‌سازی شده و تولید چشمگیرترین ظروف سفالین فرهنگ اسلامی را در پی داشته است (گراب، ۱۳۸۴: ۱۲۹). همچنین این نوع سفال به‌سبب تجملی بودن،

نقوش پیشرفته آن و پیچیدگی و ابهامی که در روش ساخت آن وجود دارد، مورد توجه پژوهشگران بوده است. جذابیت این نوع لعاب در آن است که بدون به‌کارگیری ذره‌ای طلا، بعد از پخت، جلایی طلاگونه و فلزی بر روی سفال ظاهر می‌شود. همین امر باعث شد تا در مدتی بسیار کوتاه، ظروف سفالی بی‌همتا و جانشینی برای ظروف فلزی شود و به خانه‌های اعیان و اشراف و کاخ‌های سلطنتی راه یابد (واتسون، ۱۳۸۲: ۹؛ نیکخواه، ۱۳۹۰: ۷۷). این نوع سفالینه‌ها تاریخچه‌ای تقریباً دو هزار ساله دارند و در قرون هفتم و هشتم هجری قمری با عنوان «دوآتشه» یا «لیقه» در ایران رونق گرفتند (Ritter, 1935: 16-31). تولید این سفال‌ها در ایران به سه دوره تقسیم می‌شود: دوره اول متعلق به قرون سوم و چهارم هجری قمری است؛ دوره دوم موسوم به سلجوقی که از سده ششم هجری قمری تا اواخر دوره ایلخانیان به طول انجامید (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۴۴)؛ دوره سوم، پس از ایلخانان؛ و بار دیگر در دوره صفوی مورد توجه قرار می‌گیرد و سیاحان و سفرنامه‌نویسان از شهرهای اصفهان، کاشان، کرمان و مشهد به‌عنوان مراکز ساخت این نوع سفال یاد می‌کنند (توحیدی، ۱۳۸۷: ۲۷۴).

۳. سفال زرین‌فام دوران میانه ایران

در ایران، آغاز تولید سفالینه‌های زرین‌فام، هم‌زمان با سوریه از نیمه دوم قرن ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی بوده است. هم‌زمانی آغاز ناگهانی تولید زرین‌فام در ایران و سوریه، این نظریه غالباً پذیرفته‌شده را به دنبال داشته که مهاجرت استادان سفالگری مصری به ایران، بعد از سقوط فاطمیان، عامل شیوع این فناوری در ایران بوده است (Fehravari, 2000: 114; Caiger-smith, 1985: 15-28). زرین‌فام ایرانی در سه دوره قرون اولیه، قرون میانی و قرون متأخر، در مراکز مختلفی تولید می‌شد که به‌ویژه در قرون میانه به اوج خود رسید. اوج اقتدار سیاسی سلجوقیان و خوارزمشاهیان و ثبات اجتماعی ناشی از آن به‌علاوه حمایت حکومت‌ها از این هنر، در این شکوفایی بی‌تأثیر نبود (رثوف، ۱۳۹۱: ۱۲۷). در دوره دوم ساخت سفال با تزئین زرین‌فام، از میانه سده ششم هجری قمری / دوازدهم میلادی آغاز شد و تا اواخر دوره ایلخانیان به طول انجامید. حملات مغول موجب وقفه‌ای حدوداً چهل‌ساله بر تولیدات این گونه سفالی شد و پس از آن بار دیگر، زرین‌فام در ایران رواج یافت و تولید زرین‌فام، مشهور به زرین‌فام ایلخانی آغاز گردید. در طول دوره ایلخانیان تولید سرامیک‌های زرین‌فام ادامه داشت ولی بعد از دوره ایلخانی تا آغاز صفوی، شاهد افول شدید این تولیدات در ایران هستیم (Fehravari, 1973: 28). با این‌همه نمونه‌هایی از کاشی و لوح قبرهای زرین‌فام دوره

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین‌فام منسوب به کاشان کاخ...

•
•
•
•
•
•
•

تیموری باقی مانده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۲۵۰). رنگ ظروف زرین‌فام این دوران درجات مختلفی از سبز طلایی، قهوه‌ای تیره، آبی، آبی فیروزه‌ای، زرد طلایی، مسی و بنفش را که بر روی زمینه سفید قرار گرفته، نشان می‌دهد. این رنگ‌ها با آزاد شدن فلزات اکسیدهای رنگی در شرایط احیاء پخت حاصل می‌شوند (Allan, 1973: 5). بر روی ظروف زرین‌فام دوران میانه، نقش‌مایه‌ها و دامنه موضوعات گسترده‌ای شناسایی شده است که در زمینه زرین‌فام جلوه‌نمایی می‌کنند. موضوعات سفالینه‌های این دوران، تصاویر انسان، نقش پرندگان، جانوران، موجودات ترکیبی، کتیبه‌ها و نقوش اسلیمی است (پوپ، ۱۳۸۷: ج ۴، ۱۷۸۵). شکل سفال‌های زرین‌فام دوران میانی نیز متنوع و شامل انواع کاسه، بشقاب، کوزه، بطری، تنگ و ابریق است (Caiger-smith, 1985: 58). علاوه بر این اشکال متنوع، کاشی‌ها و تاوه‌ها برای شکل‌گیری محراب‌ها نیز با این روش تزئین شده‌اند (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۹۰: ۵۱۶). از شهرهایی که تولید این نوع ظروف در آن‌ها رواج داشته است، می‌توان به کاشان، ری، جرجان، ساوه، تخت‌سلیمان و سلطان‌آباد اشاره کرد (کیانی، ۱۳۵۷: ۱۷-۱۹)؛ در این میان کاشان مهم‌ترین مرکز تهیه لعاب زرین‌فام در قرون میانی اسلامی به شمار می‌رفت (فرای، ۱۳۸۸: ۱۹۹). این شهر، مرکزی بزرگ از مراکز صنعت سفال بوده و شهرت ساخته‌هایش در سده‌های ششم و هشتم هجری قمری/ دوازدهم و چهاردهم میلادی در سراسر سرزمین‌های شرق اسلامی پیچیده بود و حتی تا قرن نهم هجری قمری/ پانزدهم میلادی، این جایگاه والا را از دست نداد (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۷۹). کاشان در ساخت ظروف طلایی یا زرین‌فام، سبک مخصوص خود را دارد؛ یعنی نقوش متراکم که نقش غالب آن تصویر انسانی است با صورت گرد مغولی و چشمان بادامی که با رنگ قهوه‌ای در طیفی از تیره-روشن. داخل ظروف عموماً نقش استخر، درخت سرو، ماهی و آسمان دیده می‌شود. بسیاری از این ظروف، دارای نقوش شبه کوفی و خطوط و اقلام مختلف است که در لبه ظروف و گاهی هم در وسط آن به چشم می‌خورد. نوشته‌ها عموماً رباعی، ضرب‌المثل و گاه اشعار شاعرانی چون فردوسی، بابا افضل کاشانی، انوری و ظهیر فاریابی و حافظ است (توحیدی، ۱۳۸۷: ۲۷۵). از سفالگران پرآوازه در کاشان، ابوزید بود که در آغاز قرن هفتم هجری قمری/ سیزدهم میلادی به ساخت سفال دارای تزئین زرین‌فام اشتغال داشت (محمدحسن، ۱۳۸۸: ۱۷۵).

۴. بررسی تنگ زرین‌فام واقع در کاخ اختصاصی نیاوران

مجموعه فرهنگی تاریخی نیاوران که در میدان شهید باهنر (نیاوران) تهران واقع شده، به پستوانه قدمتش از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا مجموعه‌ای از جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی در

آن دیده می‌شود. یکی از بخش‌های باارزش این مجموعه، ویتترین اتاق انتظار مهمانان واقع در کاخ اصلی موجود در طبقه همکف است که در آنجا دوازده عدد سفال متعلق به دوران پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی (که فرح پهلوی از مجموعه‌داران خصوصی خریده)، به نمایش درآمده است. نفیس‌ترین شیء این ویتترین، تنگ زرین‌فامی است که تاریخ و مرکز ساخت آن به‌درستی روشن نیست؛ لذا در این قسمت، تاریخچه، محل تولید و سبک تولیدی آن مورد بررسی قرار گرفته است.

این اثر به شماره ۲۸۸۳ در کاخ اختصاصی نیاوران به ثبت رسیده و در تالار اتاق انتظار مهمان به نمایش گذاشته شده است. تاریخ پیشنهادی موزه مذکور برای این شیء سده‌های هشتم و نهم هجری قمری و مرکز احتمالی ساخت آن گرگان ذکر شده است. سفال ذکر شده دست‌ساز و پخت آن مناسب است و از نظر ظاهری، مرمت و وصالی شده است. جنس این سفال از خمیر گل‌سنگی با تزیینات زرین‌فام (اکسیدهای رنگین فلزی) و زمینه آن دارای لعاب سفید با نقوش زرین‌فام زیتونی روشن رنگ‌آمیزی شده است (تصویر ۱). تزیین سطح خارجی روی بدنه، شش نوار است که درون هر یک با نوعی نقش تزیین شده است. در پایین‌ترین قسمت، قاب‌هایی دایره‌وار با برگ‌هایی بزرگ و مخصوص شامل نخل‌هایی به شکل قلب، تمام سطح بیرونی را پوشانده است. پس از آن در نوار دوم، ترسیمات هندسی درهم‌پیچیده فضا را پر می‌کند. حاشیه سوم که پهن‌تر از حاشیه‌های دیگر است، با ردیفی از نقش شبیه به ترنج که نقوش تزیینی شبیه به برگ در داخل آن دیده می‌شود و اطراف ترنج‌ها با نوارهای اسلیمی درهم تنیده، محاط شده و زینت یافته است. حاشیه بعدی، یک ردیف نوشته کوفی روی زمینه اسلیمی است که پس از آن همانند نوار دوم با تزیینات هندسی تزیین شده است. در بالاترین قسمت که درست در زیر لبه قرار دارد، نقوش اسلیمی استیلزیه قرار داد و دهانه به شکل سر خروس تزیین شده است (تصاویر ۲ و ۳). این گونه از مشرب‌های سفالین که با الگوهای برجسته گل و بتنه پیچیده بر بدنه گلابی‌شکل تزیین شده، شاهکار سفال ایرانی دوران سلجوقی است (مورگان، ۱۳۸۴: ۱۳۳). دهانه ظرف با تاج خروس بلند و نوک‌تیز، به دوران پیش از اسلام بازمی‌گردد، به گونه‌ای که می‌توان این شکل از ظروف را در ظروف نقره ساسانی و چینی‌های دوران تانگ و سونگ یافت (همان: ۱۳۳). در واقع، شیوه کاربرد اشکال حیوانات بر دهانه ظروف مخصوص ریختن مایعات، به هزاره اول پیش از میلاد بازمی‌گردد و احتمالاً معنای نمادین دارد. نمونه مورد مطالعه از نظر فرم و شکل با دو نمونه در موزه ویکتوریا و آلبرت به شماره C.170-1977 و C.160-1928، مربوط به اواخر

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین‌فام منسوب به کاشان کاخ...

•
•
•
•
•
•
•

سده ششم و اوایل سده هفتم هجری قمری، دو نمونه دیگر در موزه هنر آسیا به شماره B67P20 و B60P1997 مربوط به سده هفتم هجری قمری (جدول ۱)، در مجموعه نخست‌وزیری سابق (کیانی، ۱۳۵۷: ۹۶) مربوط به اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری قمری و نمونه‌ای توسط پوپ (۱۳۸۷: ج ۹، لوحه ۷۳۱) مربوط به سده هفتم هجری قمری مشابهت دارد؛ همه این نمونه‌ها از تولیدات کاشان هستند.

۵. بحث و تحلیل

در تحقیق و بررسی سفال‌های زرین‌فام، اکثر مطالعات فقط بر مبنای مطالعه تطبیقی با موارد مشابه در موزه‌های دیگر بوده و مطالعات جامعی درخصوص این دسته از آثار بر اساس نظریه و اتسون انجام نگرفته است. مطالعه تطبیقی اگرچه ضروری است، به‌تنهایی کافی نیست. از این رو استفاده از روش سبک‌شناسی الیور واتسون در این بخش مطرح است. بررسی سبک‌شناسی نمونه مورد مطالعه بر اساس دیدگاه واتسون بر مبنای چند پارامتر مهم مورد توجه قرار می‌گیرند که عبارت‌اند از: بررسی فرمی و محتوایی شامل شیوه کار، شیوه ترسیم و تصویرنگاری نقوش و پیکره‌ها. در نهایت بر اساس بیشترین موارد مشابهت با شیوه درشت‌نقش نمونه مورد پژوهش مورد واکاوی قرار گرفته است.

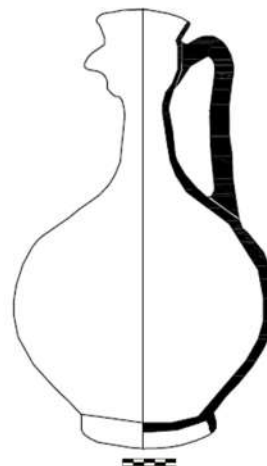
سبک درشت‌نقش به سبب نقش‌مایه‌های بزرگ اندازه و شیوه ترسیمش، به این نام معروف است و از آن به نام «سبک یادبودی» نیز یاد می‌شود. مشخصه این سبک، شیوه نقش‌مایه‌های ازپیش‌آماده سفیدرنگی است که در زمینه زرین‌فام جلوه‌نمایی می‌کنند. دامنه موضوعات این سبک از نقاشی زرین‌فام گسترده نیست. نقش افراد سوار بر اسب نسبتاً زیاد دیده می‌شود. همچنین نقش اشخاص نشسته و یا در حال آشامیدن تقریباً رایج‌ترین تصاویر هستند. نمونه مورد مطالعه از جهت فرم و نقوش تزینی، بر اساس دیدگاه واتسون، در میان سه سبک عمده زرین‌فام، ذیل سبک درشت‌نقش جای می‌گیرد. از مشخصات این سبک از نقاشی زرین‌فام، که در نمونه مطالعاتی نیز مشاهده می‌شود، زنجیره‌ای از نخل‌های توپر در پس‌زمینه حلقه‌حلقه است؛ در حاشیه این نوع طرح، اغلب نقوش اسلیمی نقاشی شده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۵۳). از دیگر ویژگی‌های این سبک، تقسیم سطح بسیاری از آثار به قاب‌های تزینی و حاشیه‌هاست (مانند نمونه مطالعاتی) که با نقش‌مایه‌های کوچک ازپیش‌آماده یا با نقوش اسلیمی و طوماری پر شده است. در دسته کوچکی از این آثار، نقوش اسلیمی که به سادگی و آزادانه ترسیم شده‌اند، تمامی سطح ظرف را می‌پوشانند (همان: ۵۴). ظروف این سبک به اشکال متنوعی مانند بشقاب‌های راست گوشه روی یک پایه بلند، کاسه‌های با

دیواره‌های عمودی، بطری‌ها، آبخوری‌های دسته‌دار کروی و... ساخته می‌شدند. لیکن نکته‌ای که دربارهٔ این ظرف می‌توان اشاره کرد، فرم خاص آن است. به اعتقاد واتسون، یکی از اشکال بی‌نظیر سبک درشت‌نقش، ابریق‌های (صراحی) به شکل حیوانات (کله خروس) است، که منبع بسیاری از این شکل‌ها آثار فلزی است (همان: ۸۴). علاوه بر فرم، واتسون معتقد است کتیبه‌های تزئینی اندکی در سبک درشت‌نقش به کار رفته است؛ کتیبه‌های این سبک اغلب سرهم ناخوانا و معمولاً بر مبنای یک رشته دعا‌های موسوم برای صاحب اثر است که در بیشتر موارد دورتادور سطح بیرونی ظروف امتداد یافته (همان: ۵۷) که ویژگی اخیر نیز در این ابریق دیده می‌شود. بر این اساس، با توجه با تاریخ‌گذاری و مکان ساخت ارائه‌شده از سوی واتسون برای آثار سبک درشت‌نقش، می‌توان گفت تنگ زرین‌فام مورد مطالعه حدوداً در اواخر قرن ششم هجری قمری و در کاشان تولید شده است. همچنین با در نظر گرفتن موارد مشابهت این اثر با نمونه‌های تطبیقی شناسنامه‌دار در موزه‌های مختلف که در جدول (۱) نشان داده شده، این شیء احتمالاً متعلق به کاشان لیکن اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم هجری قمری است.

تصویر ۱: تنگ زرین‌فام، تاریخ پیشنهادی موزه: سده‌های هشتم و نهم هجری قمری، مرکز ساخت: گرگان. کاخ موزهٔ نیاوران (نگارندگان)

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین‌فام منسوب به کاشان کاخ...

تصویر ۲: طرح فنی نمونه مطالعاتی (نگارندگان) تصویر ۳: ارتفاع: ۳۳ سانتی متر، ضخامت لبه: ۰/۵ سانتی متر، قطر کف: ۸/۴ سانتی متر (نگارندگان)

جدول ۱: نمونه‌های مشابه در سایر موزه‌ها از نظر فرم با نمونه مطالعاتی

ردیف	نوع سفال	منبع / محل نگهداری	تاریخ به هق	مرکز تولید	وجه / وجوه تشابه	تصویر
۱	زیرلغابی	Vam.ac.uk No.C.170-1977	اواخر سده ششم، اوایل سده هفتم	کاشان	فرم	
۲	زرین فام	Vam.ac.uk No.C.160-1928	اواخر سده ششم، اوایل سده هفتم	کاشان	نقوش تزینی، فرم	
۳	تکرنگ	Asianart.org No.B60P1997	اواخر سده ششم، اوایل سده هفتم	کاشان	فرم	

	فرم	کاشان	اواخر سده ششم، اوایل سده هفتم	Asianart.org No.B67P20	زیرلعابی	۴
	نقوش تزیینی، فرم	کاشان	اواخر سده ششم، اوایل سده هفتم	کیانی، 1357 No.96	زرین فام	۵
	نقوش تزیینی، فرم	کاشان	سده هفتم	پوپ، ۱۳۸۷، ج ۹، لوحه ۷۳۱	زرین فام	۶

(نگارندگان)

۷. نتیجه گیری

سفال زرین فام از جمله موضوعات باستان‌شناسی دوره اسلامی است. هنرمندان این فن در سده‌های پنجم و ششم هجری قمری، بهترین آثار سفالی را در تمامی فرم‌ها و اشکال نظیر کاسه‌ها، کوزه‌ها، بشقاب‌ها و... به‌ویژه صُراحی‌ها خلق کرده‌اند. برای درک بهتر این آثار علاوه بر جنبه‌های فنی و زیباشناسی، به شناخت مرکز تولید و همچنین زمان ساخت این آثار نیاز است. بر این اساس در این مقاله تلاش شده است تا تنگ زرین فام موجود در کاخ اختصاصی مجموعه فرهنگی تاریخی نیاوران مورد ارزیابی و تحلیل قرار گیرد. متأسفانه با وجود دشواری تاریخ‌گذاری به دلیل عدم یافتن آن از حفاری علمی و خرید آن از مجموعه‌داران خصوصی، برای تاریخ‌گذاری و تعیین مرکز یا مراکز ساخت آن سعی شد علاوه بر مطالعه تطبیقی، از نظر فرم، نقش و تزیینات با نمونه‌های شناسنامه‌دار در سایت موزه‌های داخلی و خارجی، با تأکید بر تقسیم‌بندی سه‌گانه الیور واتسون از سفال زرین فام، به سه پرسش اصلی این پژوهش که همانا مشخص کردن تاریخ، محل ساخت و سبک تولیدی تنگ مورد مطالعه است، با استفاده از رویکرد توصیفی تاریخی و انجام مشاهدات عینی و پژوهش‌های کتابخانه‌ای، پاسخ داده شود. گرچه تاریخ‌گذاری انجام‌شده نسبی است، نکته مسلّم آن است که یافته‌های پژوهش (هم نتایج

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین فام منسوب به کاشان کاخ...

جداول مقایسه‌ای و هم سبک‌شناسی بر اساس نظریه واتسون) در خصوص محل تولید تنگ، یعنی کاشان، اختلافی دیده نمی‌شود. درباره زمان ساخت آن نیز، با توجه به اینکه نتایج نمونه‌های تاریخ‌دار مورد مقایسه، اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری قمری را نشان می‌دهند که با تاریخ ارائه‌شده برای سبک درشت‌نقش در تقسیم‌بندی واتسون، یعنی اواخر قرن ششم هجری قمری همسویی تقریباً یکسانی دارد، نگارندگان بازه زمانی اواخر سده ششم و اوایل سده هفتم هجری قمری را برای این صُراحی پیشنهاد می‌دهند که با تاریخ و مرکز ساخت ارائه‌شده در شناسنامه شیء از سوی موزه، کاملاً مغایرت دارد. از این‌رو لزوم بازنگری در گاه‌نگاری و محل ساخت آن از سوی موزه ضروری به نظر می‌رسد.

پی‌نوشت‌ها

۱. سه سبک عمده نقاشی زرین‌فام بر روی ظروف متعلق به پیش از دوره مغول شناسایی شده است که به سبک‌های درشت‌نقش، ریزنقش و سبک کاشان مشهور هستند. این سه سبک حاصل پژوهش‌های واتسون با مراکز تولید سفال‌های زرین‌فام دوره میانه ایران با توجه به نقوش، نگاره‌ها و سبک موضوعی آن‌هاست. در گذشته، دو سبک اول به ری نسبت داده می‌شد لیکن واتسون معتقد است که هر سه سبک فقط در یک مرکز و آن‌هم کاشان تولید می‌شده است (واتسون، ۱۳۸۲: ۴۰-۴۱).

2. Oliver Watson

۳. سبک درشت‌نقش در تقسیم‌بندی سه‌گانه الیور واتسون به‌سبب نقش‌مایه‌های بزرگ اندازه و شیوه ترسیمش به این نام معروف است و از آن به نام «سبک یادبودی» نیز یاد شده است. مشخصه این سبک، شیوه نقش‌مایه‌های از پیش آماده سفیدرنگی است که در زمینه زرین‌فام جلوه‌نمایی می‌کند. دامنه موضوعات این سبک گسترده نیست. نقش انسان‌های سوارکار در این سبک نسبتاً زیاد دیده می‌شود. همچنین نقش اشخاص به صورت نشسته، در حال آشامیدن یا در حال نشستن تقریباً رایج‌ترین تصاویر این سبک از نقاشی زرین‌فام است (همان: ۵۳-۵۴).

۴. مطالعات گاه‌نگاری مفاهیم و روش‌هایی را شامل می‌شود که در تاریخ‌گذاری به کار می‌رود. لذا در باستان‌شناسی برای تعیین قدمت آثار و اشیاء به تاریخ‌های مطلق و نسبی اشاره می‌شود. تاریخ مطلق بر اساس تقویم است؛ به عبارت دیگر، تاریخی چون سال ۱۰۰م، روزی را در آن سال مشخص می‌کند که از طریق باستان‌شناسی به دست آمده است. از طرفی دیگر، تاریخ نسبی تاریخ یک اثر نسبت به اثری دیگر را بیان می‌کند (دارک، ۱۳۸۷: ۷۹-۸۰).

5. Cipriano Piccol Passo

6. Persian Lustre Ware

7. Z.-fam

8. Lustre

تشکر و قدردانی

از همکاری جناب آقای دکتر امیر رضا شریف‌نیا، مدیر محترم مجموعه فرهنگی - تاریخی نیاوران و سرکار خانم آذین ثباتی مسئول محترم گنجینه و امین اموال فرهنگی کاخ اختصاصی نیاوران و همکاران ارجمند ایشان، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنیم.

منابع

۱. اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، الگ (۱۳۹۰): هنر و معماری اسلامی (۱)، ۶۵۰-۱۲۵۰، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۲. اوسی اسمیت، ادوارد (۱۳۹۰)، فرهنگ اصطلاحات هنری، ترجمه فرهاد گشایش، تهران: انتشارات سروش.
۳. پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۷)، تاریخچه در «سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز»، ج ۴ و ۹، زیر نظر آرتور پوپ، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۴. توحیدی، فائق (۱۳۸۷)، فن و هنر سفالگری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۵. جواهری نیشابوری، محمد بن ابی البرکات (۱۳۸۳)، جواهرنامه نظامی، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب.
۶. ناصر خسرو (۱۳۸۷)، سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی مروزی، به‌کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: زوآر.
۷. دارک، کین. آن (۱۳۸۷)، مبانی نظری باستان‌شناسی، ترجمه کامیار عبدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۸. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا، ج ۳ و ۱۱، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
۹. رحیمی، فرشته (۱۳۸۲)، «ردیابی عنصری و روش ساخت سفال زرین‌فام»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، سال هجدهم، شماره ۱ (پیاپی ۳۵)، ۱۷۰-۱۸۵.
۱۰. روح‌فر، زهره (۱۳۸۸)، پژوهش در ساخت لعاب زرین‌فام در ایران: با تأکید بر رساله ابوالقاسم عبدالله کاشانی سده‌های ۸-۷ هجری قمری، پایان‌نامه دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، استاد راهنما: جواد نیستانی.
۱۱. رئوف، سولماز (۱۳۹۱)، تحلیل باستان‌شناختی تکنیک ساخت سفال‌های زرین‌فام موجود در مجموعه مؤسسه موزه‌های بنیاد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، استاد راهنما: جواد نیستانی.
۱۲. فرای، ریچارد (۱۳۸۸)، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات سروش.
۱۳. قوچانی، عبدالله (۱۳۷۳): «سفالگران کاشان و شعر فارسی»، مجله نشر دانش، سال چهاردهم، شماره ۶، ۳۱-۴۰.
۱۴. کاشانی، ابوالقاسم عبدالله (۱۳۸۶)، عرایس الجواهر و نغایس الاطیاب، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات المعی.

بازشناسی (زمان و مکان تولید) تنگ زرین‌فام منسوب به کاشان کاخ...

•
•
•
•
•
•
•

۱۵. کریمی، فاطمه و کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۴)، هنر سفالگری دوره اسلامی، تهران: انتشارات مرکز باستان‌شناسی ایران.
۱۶. کیانی، محمدیوسف (۱۳۵۷): *سفال ایرانی: بررسی سفالینه‌های ایرانی مجموعه نخست‌وزیری*، تهران: انتشارات مخصوص نخست‌وزیری.
۱۷. گراب، ارنست جی (۱۳۸۴)، «سفال ایرانی خمیرسنگی دوران سلجوقی» از مجموعه: *هنر اسلامی [ج ۷]* سفال اسلامی، ناصر خلیلی (گردآوری)، ترجمه فرناز حایری، تهران: نشر کارنگ.
۱۸. متین، مهران (۱۳۶۹)، *تکنولوژی سرامیک‌های ظریف*، تهران: صنایع چینی ایران دانش پژوهش.
۱۹. محمدحسن، زکی (۱۳۸۸)، *هنر ایران در روزگار اسلامی*، ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، تهران: انتشارات صدای معاصر.
۲۰. محمدزاده میانجی، مهناز و قصابی، حسین (۱۳۹۰)، «بررسی عوامل مؤثر بر ساخت زرین‌فام با تکیه بر دما و ضخامت لایه مینایی»، *نشریه علوم و فناوری رنگ*، سال پنجم، شماره ۱ (پیاپی ۱۵)، ۳۵-۴۲.
۲۱. مورگان، پیتر (۱۳۸۴)، «سفال خمیر سنگی ایرانی دوران سلجوقی، انواع و تکنیک‌ها» از مجموعه *هنر اسلامی [ج ۷]*: سفال اسلامی، ناصر خلیلی (گردآوری)، ترجمه فرناز حایری، تهران: نشر کارنگ.
۲۲. نیستانی، جواد و روح‌فر، زهره (۱۳۸۹)، *ساخت لعاب زرین‌فام در ایران*، تهران: انتشارات آرامانشهر.
۲۳. نیکخواه، هانیه (۱۳۹۳)، *واکاوی خاستگاه سفال زرین‌فام ایران (تحلیل و بازشناسی نمادگراییانه نقوش)*، پایان‌نامه دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، استاد راهنما: دکتر محمد خزایی.
۲۴. نیکخواه، هانیه (۱۳۹۰)، «نگاهی بر سفال زرین‌فام ایرانی»، *کتاب ماه هنر*، شماره ۱۵۱، ۷۶-۸۶.
۲۵. واتسون، الیور (۱۳۸۲)، *سفال زرین‌فام ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: انتشارات سروش.
26. Allan, James Wilson (1973), *Islamic Ceramics*. London: Ashmolean Museum Publishers.
27. Bahrami, Mehdi (1949), *Gurgan Faiences*, Cairo, La Scribe Egyptien, S.A.E.
28. Caiger-smith, Alan (1985), *Lustre Pottery* (Technique, tradition and innovation in Islam and the Western World), London: The Herbert Press.
29. Ettinghausen, R. (1936), Evidence for the identification of Kashan pottery, *Ars Islamic*, Vol: III.
30. Fehravari, Geza (2000), *Ceramic of the Islamic world in the Tareq Raajb museum*, London. New York: I.B. Tauris publisher.
31. ----- (1973), *Islamic pottery a comprehensine study based on the Barlow Collection*, London: Faber Limited 3 Queen Square London WCI.
32. Hornby, As. (1999), "Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English", Oxford university press.
33. Mason, R.B. (2004), Shine Like the Sun: Lustre- Painted and associated Wares: Typology in *multidisciplinary study*, Iran, Vol. 35, pp. 103-135.
34. Piccolpasso, C. (1980), *The Three Books of the Potter's Art*, Lightbown, R. & Caiger-Smith, A., (eds), 2Vol, London: Scolar Press.
35. Pradell, T. & et. al (2008), *Technology of islamic Lustre*. J Cult. Herit.
36. Ritter, H., Ruska, J., Wunderlich, R. (1935), Eine persische Beschreibung der Fayencetechnik von kaschan aus dem Jahre 700/130d Istanbuler Mitt.
37. <http://searchcollection.asianart.org> (access date: 2016/10/02).
38. <http://collections.vam.ac.uk> (access date: 2016/03/03).